

УДК 811. 111 – 139

Ю. Б. Давидюк

**ЕФЕКТ ОШУКАНОГО ОЧІКУВАННЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ
ТЕОРІЇ МЕНТАЛЬНИХ ПРОСТОРІВ**

Ефект ошуканого очікування виражає себе у лінгвістиці як стилістичний прийом та один із типів «висунення», змістовна категорія, явище психолінгвістичного характеру та емотивний компонент у структурі художнього тексту [1; 2]. У сучасних лінгвістичних розвідках цей прийом проявляє себе по-новому, а саме, в рамках когнітивної лінгвістики та когнітивної психолінгвістики ефект ошуканого очікування розглядається разом із такими психолінгвістичними феноменами як текстова неоднозначність [3], феномен подиву [4], експектації [5] та імовірнісного прогнозування [6]; розглядають також зв'язок ефекту ошуканого очікування із мовною грою та теорією комічного [7; 8]. Метою та завданням нашої статті є проаналізувати ефект ошуканого очікування крізь призму ще однієї сучасної теорії – теорії ментальних просторів Жіля Фокон'є (1994; 1997) [9; 10].

Вперше теорія ошуканого очікування виникла при вивченні проблеми комічного та була об'єктом дослідження багатьох філософів (Т. Гобс, І. Кант, Т. Ліпс й ін.). Саме Т. Гобс висловив думку про те, що в комічному суттєву роль відіграє момент раптовості «Вероятней всего мы смеемся над самой остротой, в которой <...> наличествует неожиданное, парадоксальное и в то же время верное наблюдение» [8, с. 81]. Пізніше цим поняттям зацікавились М. Ріфатер (1980) [11], Р. Якобсон (1987) [12] та І. В. Арнольд (2002) [13]. Саме І. В. Арнольд визначила почільне місце ефекту ошуканого очікування серед інших лінгвістичних термінів та понять, віднісши це явище до типів «висунення», що функціонують на усіх рівнях текстової структури.

Окрім художніх текстів, ефект ошуканого очікування часто зустрічається в різних умовах спілкування, коли суть висловлювання виявляється абсолютно несподіваною і дуже далекою від прогнозованого. Експектації та антиципації щодо правильного розвитку дискурсу, які проявляють себе у ситуаціях ошуканого очікування виникають на базі двох психолінгвістичних явищ – передбачуваності та непередбачуваності. При цьому, ступінь (не)передбачуваності буде різною, оскільки визначається вона цілою низкою різноманітних факторів. Передбачуваність – це не тільки здатність одержувача мовного повідомлення вгадати, який елемент буде слідувати за вже переданими елементами, але й очікувати цей елемент у зв'язку з раніше накопиченим досвідом мовного спілкування. Для Г. І. Богіна (не)передбачуваність виступають в ролі найважливіших метазв'язків текстової побудови: «у тексті є й передбачуване, і непередбачуване; різниця між ними якраз і

створює напругу тексту, що реалізується як виконане або, навпаки, ошукане очікування» [5, с. 547]. Розглядаючи явище експектації, автор вважає, що нормальний процес когнітивного розуміння побудований на балансі експектації та їх порушень – актуалізацій, що вводять нові експектації у текст. Саме при порушенні експектації, як регульованого очікування смислів у передбаченій взаємодії з текстом, виникає конфлікт очікуваного та реального сприйняття, а отже, виникає ефект ошуканого очікування.

Реальне та гіпотетичне сприйняття ми можемо спостерігати ще в одній концепції – теорії ментальних просторів Жіля Фокон'є. Ментальні простори – це не просто компактні формати знання, але й моделі ситуацій (реальні та гіпотетичні) у тому вигляді, як вони концептуалізуються людиною. Ментальні простори – це також моделі дискурсивного розуміння; вони взаємопов'язані у межах нього і можуть модифікуватися по мірі його розгортання як фрагменти, уламки текстових світів. Вони ґрунтуються на принципі досяжності одного ментального простору через інший та конструюються для розуміння контрфактивних висловлювань, артефактів або локальних контекстів дискурсу. Ефект ошуканого очікування з точки зору цієї теорії – це конфлікт ментальних просторів, у якому певні дії чи набір операцій, що відбуваються у реальному просторі не відповідають певним діям чи набору операцій, що відбуваються у гіпотетичному просторі.

Для прикладу візьмемо оповідання О. Генрі «A Service of Love» («Жертви любові»). Головні герої цього оповідання – Джо та Делія закохані одне в одного та в їхню спільну музу – мистецтво. Молоді люди були дуже щасливими, доки мали гроші. Джо вивчав живопис у відомого майстра, а Делія брала уроки музики у славетного композитора. Та коли у молодого подружжя закінчилися гроші, вони вирішили ошукати одне одного і влаштувались на «уявні роботи»: Джо улаштувався продавати картини, які він намалював, містичному «*purchaser from Peoria*», а Делія – давати уроки музики донці «*General Pinkney*».

Ментальний простір цього оповідання складається з реального простору, у якому ми маємо дві головні ролі – Джо та Делію, об'єднаних любов'ю до великої музи – мистецтва, відповідно цей простір структурований загальним фреймом ART (МИСТЕЦТВО). Як стверджує Ж. Фокон'є, ментальний простір може бути структурований як загальними, так і більш специфічними фреймами [14, с. 352], тому у цьому фреймі можна виділи менш загальні субфрейми МУЗИКА та ЖИВОПИС. У проєктованому, гіпотетичному просторі молоді люди мають роботу їхньої мрії, проте ця робота не відповідає дійсності, тому цей ментальний простір структурований відповідно фреймом DREAM WORK (УЯВНА чи БАЖАНА РОБОТА); цей фрейм також може бути структурований менш загальними, а отже специфічними субфреймами ПОКУПЕЦЬ З ПЕОРІЇ та ГЕНЕРАЛ ПІНКНІ. Основний конфлікт ментального простору твору відбувається через сюжетне напруження,

яке зникає у фіналі оповіді, коли викривається правда про справжню роботу головних героїв: (*«I couldn't get any pupils...<...> and I got a place ironing shirts...<...>. I think I did very well to make up General Pinkney»...<...> I've been firing the engine in that laundry for the last two weeks... <...> My purchaser from Peoria and General Pinkney are both creations of the same art – but you wouldn't call it either painting or music...»*) [15, с. 38]. У цьому оповіданні ефект ошуканого очікування виникає при порушенні чи конфлікті реального простору (REAL SPACE) з очікуваним (EXPECTED SPACE): читач не очікує на таку розв'язку подій, адже протягом усього твору вірить у «справжню» роботу головних героїв. Дві головні ролі ментальних просторів – головні герої оповідання – пов'язані між собою за допомогою принципу ідентифікації чи досяжності (Identification or Access principle): у R-просторі (real space) ми маємо Джо та Делію й у E-просторі (expected space) їхні дублети відповідно – Джо' та Делію'. Неочікуваність, яка раптово виникає у E-просторі, викликає у читача бурхливу емоційну реакцію: причому чим більш несподівана ситуація для людини, тим сильніше емоційне потрясіння, пережите нею. Як стверджує С. Б. Донгак, це відбувається за законом кількості інформації, відкритому К. Шенноном: найбільшу інформацію для людини несуть саме повідомлення з порушенням очікуваного порядку [8].

Отже, розглядаючи ефект ошуканого очікування крізь призму теорії ментальних просторів, ми трактуємо це поняття так: у концепції ментальних просторів реальність розуміється як її ментальна репрезентація людиною, та, якщо ця реальність протирічить очікуванням та сподіванням, ми маємо ошукану реальність, яка відображається як конфлікт ментальних просторів.

Перспективними вважатимуться дослідження, проведені у тому ж руслі, на матеріалі як прозових, так і поетичних художніх текстів.

Список використаної літератури

- 1. Давидюк Ю. Б.** Эффект обманутого ожидания в структуре художественного текста / Ю. Б. Давидюк // Человек в пространстве языка. – Каунас, 2012 (у друці).
- 2. Давидюк Ю. Б.** Эффект ошуканого очікування у контексті американського короткого оповідання: методика дослідження / Ю. Б. Давидюк // Studia Germanica et Romanica : Іноземні мови. Зарубіжна література. Методика викладання : Наук. журнал. – Донецьк, 2013 (у друці).
- 3. Бревдо И. Ф.** Механизмы разрешения неоднозначности в шутке : автореф. дис. на соискание уч. степ. канд. филол. наук : 10.02.19 «Общее языкознание, социолінгвістика, психолінгвістика» / И. Ф. Бревдо. – Тверь : Твер. гос. ун-т, 1999. – 18 с.
- 4. Grimes-Maguire R.** Expecting a Surprise? The Effect of Expectations on Perceived Surprise in Stories [Електронний ресурс] / R. Grimes-Maguire, M. T. Keane. – Режим доступу : <http://csjarchive.cogsci.rpi.edu/proceedings/2005/docs/p833.pdf>
- 5. Богин Г. И.** Обретение способности

понимать: Введение в герменевтику / Г. И. Богин. – Тверь : Твер. Гос. Ун-т, 2001. – 731 с. **6. Умеренкова А. В.** Лингво-когнитивное моделирование эффекта обманутого ожидания: дис. ... канд. филол. наук : 10.02.12 / Умеренкова Анна Валерьевна. – М., 2009. – 180 с. **7. Санников В. З.** Русский язык в зеркале языковой игры / В. З. Санников. – М. : Языки славянской культуры, 2002. – 533 с. **8. Донгак С. Б.** Языковая игра и обманутое ожидание [Электронный ресурс] / С. Б. Донгак // Критика и семиотика. – 2001. – Вып. 3/4. – С. 78 – 84. – Режим доступа: <http://www.nsu.ru/education/virtual/cs34dongak.htm>. **9. Fauconnier G.** Mental spaces: Aspects of Meaning Construction in Natural Language / G. Fauconnier. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994 – 240 p. **10. Fauconnier G.** Mapping in Thought and Language / G. Fauconnier. – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – 205 p. **11. Риффатер М.** Критерии стилистического анализа / М. Риффатер // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 9. Лингвостилистика. – М. : Прогресс, 1980. – С. 69 – 98. **12. Якобсон Р. О.** Работы по поэтике / Р. О. Якобсон. – М. : Прогресс, 1987. – 464 с. **13. Арнольд И. В.** Стилистика современного английского языка: Учебник для вузов / И. В. Арнольд. – М. : Флинта, 2002. – 201 с. **14. Fauconnier G.** Mental Spaces / G. Fauconnier // The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics. – 2007. – С. 351 – 377. **15. Генрі О.** Оповідання = Short stories: / О. Henry. – Х. : Фоліо, 2011. – 223 с. – Англ. і укр. мовами. – (Видання з паралельним текстом).

Давидюк Ю. Б. Эффект ошуканого очікування крізь призму теорії ментальних просторів

У статті розглядається ефект ошуканого очікування як ментальний феномен. Автор трактує це явище як конфлікт ментальних просторів, у якому певні дії чи набір операцій, що відбуваються у реальному просторі, не відповідають певним діям чи набору операцій, що відбуваються у гіпотетичному просторі. Застосовуючи теорію ментальних просторів, автор розкрив механізм дії ефекту ошуканого очікування в оповіданні О. Генрі «A Service of Love» («Жертви любові»).

Ключові слова: теорія ошуканого очікування, ментальні простори, конфлікт, реальний та очікуваний простір.

Давидюк Ю. Б. Эффект обманутого ожидания сквозь призму теории ментальных пространств

В статье рассматривается эффект обманутого ожидания как ментальный феномен. Автор трактует это явление как конфликт ментальных пространств, в котором определенные действия или набор операций, происходящие в реальном пространстве, не соответствуют определенным действиям или набору операций, происходящим в гипотетическом пространстве. Применяя теорию ментальных пространств, автор раскрыл механизм действия эффекта обманутого ожидания в рассказе О. Генри «A Service of Love» («Жертвы любви»).

Ключевые слова: теория обманутого ожидания, ментальные пространства, конфликт, реальное и ожидаемое пространство.

Davydyuk Yu. B. Defeated Expectancy Through the Prism of Mental Space Theory

The article deals with the effect of defeated expectancy as a mental phenomenon, i.e. through the theory of mental spaces, developed by G. Fauconnier. Mental spaces represent model situations (real and hypothetical) in that form they are conceptualized by a human being. They are also the models of discourse understanding; they are interrelated within it and can be modified to the extent of its deployment as fragments of text worlds. Defeated expectancy is interpreted as a conflict of mental spaces in which a certain action or set of operations that take place in real space are not relevant to the certain action or set of operations that take place in a hypothetical space. This conflict leads to tension of the plot and, as a result, to vivid manifestation of reader's emotions; and the more unexpected situation, the stronger emotional effect, produced on the reader. Applying mental space theory, the author revealed the mechanism of defeated expectancy, using as an example O. Henry's short story «A Service of Love».

Key words: the theory of defeated expectancy, mental spaces, a conflict, real and hypothetical space.

Стаття надійшла до редакції 08.04.2013 р.

Прийнято до друку 30.05.2013 р.

Рецензент – д. філол. н., проф. Панасенко Н. І.

УДК 811.111'42

Н. М. Ільїнкова

**ЛІНГВІСТИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ
МАНІПУЛЯТИВНОГО ДИСКУРСУ**

Маніпуляція з професійного словника циркачів вже доволі давно перейшла до термінології, мало пов'язаної з мистецтвом рук (франц. *manipulateur* – рухи руки чи обох рук для виконання певного завдання). Вправні рухи кінцівок замінилися не менш філігранними розумовими виправами. Та й мета маніпуляцій ускладнилася – з розважального дійства чи ремісничої праці трансформувалася до намагання вплинути і змінити те, що зовсім не матеріальне – людську свідомість. Асоціативно термін маніпуляція тісно пов'язаний з шахрайством, обманом, приховуванням справжніх мотивів. [1, с. 2]

Технології маніпуляції розповсюджуються практично на усі сфери життя: побутову, наукову, професійну, і таким чином мають зони